

پیش به سوی مطالعات اجتماعی زیست محیطی

جمشید میرزایی

مدرس جامعه‌شناسی دانشگاه فرهنگیان و دانشجوی دکترای جامعه‌شناسی دانشگاه تهران

فاطمه خزایی

دبیر آموزش و پرورش و پژوهشگر حوزه مطالعات اجتماعی

چکیده

اول اینکه مسائل محیط زیست (آلاینده‌ها، تخریب منابع طبیعی، ... و...) موضوع‌های خاص علوم طبیعی و تجربی (رشته‌های زمین‌شناسی، منابع طبیعی، علوم محیطی، آموزش محیط زیست، اکولوژی، جغرافیای طبیعی، اقلیم‌شناسی و...) تلقی و تصور می‌شدند و لذا ضرورتی به حضور و مداخله علوم اجتماعی احساس نمی‌شد.

دوم اینکه چون احساس می‌شد بسیاری از مسائل و چالش‌های زیست محیطی، نظیر گرم شدن کره زمین، نابودی زیست بوم‌ها، سوراخ شدن لایه اوزون و... در جریان زندگی روزمره انسان‌ها چندان ملموس، محسوس و مشهود نیست و در زندگی انسان‌ها اثر سریع ندارد، لذا دیرتر و کمتر به عنوان مسئله اجتماعی تلقی شد و دیرتر توجهات را به خود جلب کرد.

سوم اینکه علوم اجتماعی و حوزه مسائل اجتماعی عمده تلاش خود را روی چالش‌ها و مسائلی نظیر فقر، نابرابری، از هم گسیختگی اجتماعی، بی‌نظمی، طلاق، خشونت، اعتیاد و ... گذاشته بود که ماهیت انسانی (اختلال در روابط و تعاملات اجتماعی) داشتند. به طوری که هم ایجادکنندگان مسائل و هم زیان‌دیدگان آن‌ها، انسان‌ها و روابط انسانی بودند، نه منابع طبیعی و محیط زیست.

امروزه موضوع محیط زیست از یک درس تخصصی در حوزه علوم تجربی، (زیست‌شناسی و بهداشت و محیط زیست، زمین‌شناسی و...) خارج شده و با یک رویکرد میان‌رشته‌ای به کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی - که مهم‌ترین کتاب‌ها در عرصه جامعه‌پذیری کودکان و نوجوانان هستند - وارد شده است. از آنجا که مسائل زیست محیطی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم بر زندگی اجتماعی انسان‌ها اثر می‌گذارند، می‌توان آن‌ها را به‌عنوان مسئله اجتماعی و موضوع و سوژه مناسبی برای مطالعات اجتماعی تلقی کرد. در واقع مطالعات اجتماعی با تأکید بر ارزش‌های زیست محیطی و تقویت هنجارهای خاص این حوزه، به دنبال افزایش آگاهی‌ها، تغییر نگرش‌ها، ایجاد رفتارهای هنجارمند و... است. در این مقاله، ما با بررسی متن‌ها و تصویرها به دنبال بررسی بازتابی مفاهیم، ارزش‌ها و هنجارهای زیست محیطی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی هستیم.

اصلی خود، یعنی توجه علوم اجتماعی^۱ و مطالعات اجتماعی به مباحث زیست محیطی، و بازتابی^۲ مفاهیم، ارزش‌ها و هنجارهای زیست محیطی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی خواهیم پرداخت.

۲. علوم اجتماعی و تأخیر در توجه به محیط زیست

تا مدت‌ها علوم اجتماعی نسبت به مسائل و چالش‌های زیست محیطی کم‌توجه بود. به نظر می‌رسد برخی دلایل کم‌توجهی و ورود دیر هنگام و تأخیر چنددهه‌ای علوم اجتماعی و مطالعات اجتماعی به این عرصه را می‌توان این‌گونه برشمرد:

کلیدواژه‌ها: مطالعات اجتماعی، آموزه‌های زیست محیطی، علوم اجتماعی، محیط زیست، ارزش‌ها، هنجارها

۱. مقدمه

اصطلاح «محیط زیست» به معنی وسیع کلمه، به «سطح زمین و جو زمین اطلاق می‌شود و شامل آب، هوا، خاک و سایر منابع ضروری برای بقای موجودات زنده است.» [مشونیس، ۱۳۹۷: ۳۷۵]. در عصر ما مسائل زیست محیطی به مسائلی عام و فراگیر تبدیل شده‌اند و جوامع مختلف با چالشی مشترک و عمومی به اسم «تخریب و آلودگی محیط زیست» روبه‌رو هستند. با این مقدمه به بحث

۳. مسائل زیست‌محیطی سوژه مطالعات اجتماعی

حال سؤال اینجاست که آیا مخاطرات طبیعی و آلودگی‌های زیست‌محیطی فقط مسئله علوم طبیعی (علوم زیستی، اقلیم‌شناسی، اکولوژی و...) است، یا باید آن را در معنی علمی، فنی و تخصصی مفهوم، مسئله اجتماعی تلقی کرد؟ به تعبیر هوارد نیوی: «تغییرات زیست‌محیطی همان قدر که مسئله علوم طبیعی محسوب می‌شوند، مسئله علوم اجتماعی هم هستند» [Irwin, 2001]. همچنین، «مسائل زیست‌محیطی اساساً مسئله اجتماعی و موضوع مطالعات جامعه‌شناختی‌اند» [ایتزن، باکازین و اسمیت، ۱۳۹۶: ۱۳۶؛ ساتن، ۱۳۹۷: ۲۷۵؛ مشونیس، ۱۳۹۷: ۳۷۶ و Barcan, 2015: 692-693]. واقعیت این است که همان عوامل، شرایط و زمینه‌های اصلی ایجادکننده مسائل اجتماعی، همان‌طور که نقش اساسی در تولید و بازتولید مسائل اجتماعی داشته‌اند، در ایجاد بحران‌ها و مسائل زیست‌محیطی نیز نقش اساسی و بنیادی دارند.

مفهوم‌پردازی محیط زیست در علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ به تدریج نضج گرفت و جامعه‌شناسی، محیط زیست را از یک بحث طبیعی صرف خارج ساخت و آن را به مثابه امری اجتماعی بازتعریف و مفهوم‌سازی کرد. دهه‌های مزبور در تاریخ رشد و تکوین علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی دوره‌های مهمی تلقی می‌شوند.

مشخصاً توجه و تمرکز علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی بر محیط زیست و مسائل زیست‌محیطی به این دوران بر می‌گردد.

۴. بازنمایی مفاهیم زیست‌محیطی در کتب درسی مطالعات اجتماعی

در نظام آموزشی و مدرسه‌های ایران برای چند دهه (تا اوایل دهه ۱۳۹۰) درس‌های گوناگون و متنوع حوزه‌ای که بتوان آن را حوزه مطالعات اجتماعی نامید، این‌گونه بودند: تعلیمات اجتماعی (پایه سوم ابتدایی)؛ تعلیمات اجتماعی با سه بخش مجزای جغرافیا، تاریخ و مدنی (پایه‌های چهارم و پنجم)؛ تعلیمات اجتماعی (پایه‌های اول، دوم و سوم دوره راهنمایی تحصیلی)؛ تاریخ (پایه‌های اول، دوم و سوم دوره راهنمایی تحصیلی)؛ جغرافیا (پایه‌های اول، دوم و سوم دوره راهنمایی تحصیلی).

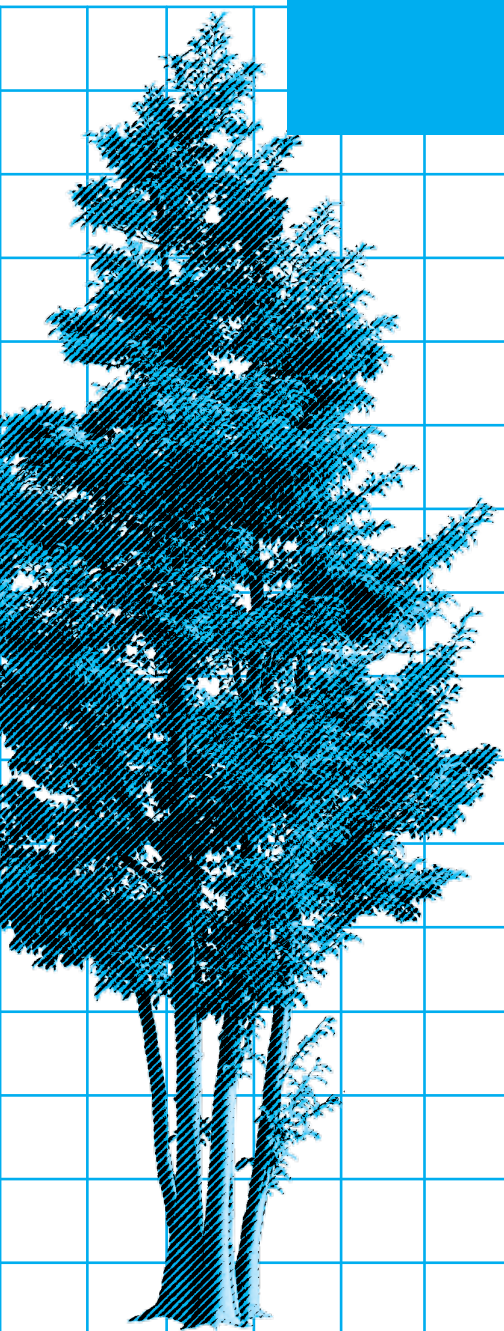
در این کتاب‌ها مباحث و مفاهیم زیست‌محیطی یا غایب بودند و یا مضامین مرتبط با حوزه محیط زیست چندان موضوعیتی نداشتند. اما در سال ۱۳۹۱ ما شاهد تغییرات اساسی در کتاب‌های درسی با محتوای مطالعات اجتماعی بودیم. در این سال پایه ششم به دوره ابتدایی افزوده شد و کتاب‌های جدیدی با عنوان مطالعات اجتماعی برای پایه‌های سوم و ششم تألیف شدند. در سال ۱۳۹۲ کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه‌های چهارم ابتدایی و هفتم متوسطه، در سال ۱۳۹۳ کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه‌های پنجم ابتدایی و هشتم

متوسطه، و سرانجام در سال ۱۳۹۴ کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم متوسطه تألیف شدند و این چرخه کامل شد. ضمن اینکه کتاب‌های جدیدالتألیف، علاوه بر تفاوت آشکار با کتاب‌های پیشین (از حیث مضمون و محتوا، و...)، از پنج راهبرد موضوعی (تم) مهم به این شرح برخوردارند: ۱. زمان، تداوم و تغییر؛ ۲. فضا و مکان؛ ۳. فرهنگ و هویت؛ ۴. نظام

چون احساس می‌شد بسیاری از مسائل و چالش‌های زیست‌محیطی، نظیر گرم شدن کره زمین، نابودی زیست‌بوم‌ها، سوراخ شدن لایه اوزون و... در جریان زندگی روزمره انسان‌ها چندان ملموس، محسوس و مشهود نیست و در زندگی انسان‌ها اثر سریع ندارد، لذا دیرتر و کمتر به عنوان مسئله اجتماعی تلقی شد

اجتماعی؛ ۵. منابع و فعالیت‌های اقتصادی. ضمن اینکه در کتاب‌های دوره ابتدایی با رویکرد تلفیقی بیشتر و در کتاب‌های دوره متوسطه با رویکرد تلفیقی کمتر، این مضامین و تم‌ها پوشش داده شده‌اند.

در دوره متوسطه پرداختن به مفاهیم زیست‌محیطی و بازنمایی آن‌ها در پایه هفتم در هفت درس، در پایه هشتم در دو درس، و در پایه نهم نیز در هشت درس صورت گرفته است. همچنین در پایه نهم عمق و گستردگی مطالب بیشتر است

همچنین باید افزود که امروزه موضوع محیط زیست از یک درس تخصصی در حوزه علوم تجربی (نظیر بهداشت و محیط زیست، زمین‌شناسی و...) خارج شده و با رویکرد میان‌رشته‌ای به کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دانش‌آموزان دوره‌های ابتدایی و متوسطه اول نیز وارد شده است. در واقع کتاب‌های مطالعات اجتماعی در درس‌های متعدد، با تأکید بر ارزش‌های زیست‌محیطی و تقویت هنجارهای خاص این حوزه، به دنبال افزایش آگاهی‌ها، تغییر نگرش‌ها، ایجاد رفتارهای هنجارمند و... هستند. در ادامه مقاله، به جایگاه آموزه‌های زیست‌محیطی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی- البته با نگاهی گذرا به دوره ابتدایی و با تأکید و تمرکز بیشتر بر کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره متوسطه اول- می‌پردازیم.

۴-۱. آموزش مطالعات اجتماعی در دبستان

در کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه‌های سوم تا ششم ابتدایی در مجموع در هفت درس به مباحث زیست‌محیطی پرداخته شده است. در مجموع می‌توان به این نتیجه رسید که در

۴-۲. مطالعات اجتماعی مقطع متوسطه

۱-۲-۴. در کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم (کد ۱۰۷)، در هفت درس به مباحث

جدول ۱. خلاصه مباحث زیست‌محیطی کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم کد ۱۰۷

شماره درس	عنوان درس	حجم صفحه‌ها	تعداد تصویرهای مرتبط	جایگاه آموزه‌های زیست‌محیطی	مفاهیم و ارزش‌های بازنمایی‌شده مرتبط
۱	من حق دارم	۲-۵	۱	فرعی	حقوق فردی، زندگی در محیط سالم و پاکیزه
۲	من مسئول هستم	۶-۹	۱	فرعی	مسئولیت فردی، محیط زیست، نظم طبیعت
۸	مصرف	۲۹-۳۵	۱	میانه	مصرف و مصرف نادرست، تولید زباله، آلودگی محیط زیست
۱۱	تنوع زیستگاه‌های ایران	۵۶-۶۱	۴	اصلی	گوناگونی و تنوع زیستگاهی، تعریف زیستگاه (زیست‌بوم)
۱۲	حفاظت از زیستگاه‌های ایران	۶۲-۶۹	۲۰	اصلی	تخریب زیستگاه، منطقه حفاظت‌شده، طبیعت‌گردی، «سازمان حفاظت محیط زیست، محیطبان»
۱۴	منابع آب و خاک	۷۷-۸۵	۱۷	اصلی	منابع آب و خاک، منابع تجدیدپذیر و تجدیدنپذیر، «سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری»
۱۶	جاذبه‌های گردشگری ایران	۹۲-۹۹	۲	میانه	گردشگری، طبیعت‌گردی، محیط زیست و پارک‌های ملی
جمع	هفت درس	۴۵ صفحه	۴۶		

جدول ۲ خلاصه مباحث زیست‌محیطی کتاب مطالعات اجتماعی پایه هشتم، کد ۱۲۲

شماره درس	عنوان درس	حجم صفحه‌ها	تعداد تصویرها	جایگاه آموزه‌های زیست‌محیطی	مفاهیم و ارزش‌های بازتابی شده مرتبط
۱	تعاون (۱)	۱-۶	۲	میانه	مشارکت، تعاون، کیسه زباله، تفکیک زباله
۳	ساختار و تشکیلات دولت	۱۴-۱۷	۲	فرعی	دولت، استقرار صنایع، قانون، حفاظت آب‌ها، آلودگی به مواد نفتی
جمع	دو درس	۱۰ صفحه	۴		

در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی، با استفاده از مفاهیم و اصطلاحاتی نظیر زباله، بازیافت، آلودگی و مصرف بد آب، محیط زیست، زیستگاه، انرژی‌های تجدیدپذیر، مصرف درست انرژی، و... ارزش‌ها و هنجارهای زیست‌محیطی به کودکان آموزش داده می‌شود

و تنوع مفاهیم و اصطلاحات مرتبط با موضوع هستیم. مثلاً در پایه هفتم ارزش‌ها و هنجارهای زیست‌محیطی با کمک مفاهیمی مانند حق، مسئولیت، مصرف‌گرایی، زیستگاه، تخریب زیستگاه، منطقه حفاظت‌شده، طبیعت‌گردی، سازمان حفاظت محیط زیست، محیط‌بان، منابع آب و خاک، سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری، گردشگری، طبیعت‌گردی، محیط زیست، پارک‌های ملی و... بازتابی و توضیح داده شده‌اند.

در پایه هشتم ارزش‌ها و هنجارهای زیست‌محیطی با کمک مفاهیم تعاون و نقش نهاد دولت (مصوبات زیست‌محیطی) بازتابی شده‌اند. در پایه نهم نیز هنجارهای اجتماعی معطوف به ارزش‌های زیست‌محیطی، به کمک مفاهیمی نظیر آب، هوا، تغییرات آب و هوایی، نقش انسان‌ها در تغییرات اقلیمی، تخریب زیستگاه‌ها، ریه‌های زمین، نهادهای بین‌المللی زیست‌محیطی، فهرست قرمز، جمعیت و شهرنشینی، آلودگی هوا، زاغه‌نشینی، ارزش‌ها، عقاید و هنجارها، ارزش تلقی کردن محیط زیست، تفکیک زباله، صرفه‌جویی، هویت اجتماعی، حقوق و تکالیف شهروندی، مصرف‌گرایی، تخریب محیط زیست، بهره‌وری، و بهره‌وری سبز بازتابی و آموزش داده شده‌اند.

زیست‌محیطی پرداخته شده که اهم مطالب آن در جدول ۱ آمده است. ۲-۴. در کتاب مطالعات اجتماعی پایه هشتم (کد ۱۲۲) در دو درس به مباحث زیست‌محیطی پرداخته شده که اهم مطالب آن در جدول ۲ آمده است.

۳-۴. در کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم (کد ۱۳۸)، در هشت درس به مباحث زیست‌محیطی پرداخته شده است.

در دوره متوسطه پرداختن به مفاهیم زیست‌محیطی و بازتابی آن‌ها در پایه هفتم در هفت درس، در پایه هشتم در دو درس، و در پایه نهم نیز در هشت درس صورت گرفته است. همچنین در پایه نهم عمق و گستردگی مطالب بیشتر است. از طرف دیگر، در پایه هفتم، مفاهیم مرتبط با حوزه محیط زیست بیشتر در فصل‌های جغرافیایی مطالعات اجتماعی، یعنی درس‌های ۱۱، ۱۲، ۱۴ و ۱۶ بازتابی شده است. در پایه هشتم مفاهیم مرتبط با حوزه محیط زیست نیز فقط در دو درس از فصل‌های اجتماعی مطالعات اجتماعی، یعنی درس‌های ۱ و ۳ بازتابی شده است. نهایتاً اینکه در پایه نهم، مفاهیم مرتبط با حوزه محیط زیست بیشتر در فصل‌های اجتماعی مطالعات اجتماعی، یعنی درس‌های ۱۷، ۱۸، ۲۲، ۲۳ و ۲۴ بازتابی شده است. ضمن اینکه در هر سه پایه و به تناوب، از انواع تصویر و نگاره مرتبط (پایه هفتم ۴۶ تصویر، پایه هشتم ۴ تصویر، و پایه نهم ۴۱ تصویر) استفاده شده است.

۵. جمع‌بندی نهایی

باید گفت، از آنجا که مسائل زیست‌محیطی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم بر زندگی اجتماعی انسان‌ها اثر می‌گذارند، باید آن‌ها را به‌عنوان مسئله اجتماعی و موضوع و سوژه مناسبی برای مطالعات اجتماعی تلقی کرد. از طرف دیگر باید گفت: کنش یا رفتار و هنجارهای معطوف به ارزش‌های زیست‌محیطی مفهوم مرکزی و غالب در این مطالعات هستند. لذا تأثیر آموزش، دانش و آگاهی‌های زیست‌محیطی، نگرش‌های زیست‌محیطی، ادراک زیست‌محیطی و ارزش‌های زیست‌محیطی بر هنجارهای زیست‌محیطی دانش‌آموزان انکارناپذیر است.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند که در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی، با استفاده از مفاهیم و اصطلاحاتی نظیر زباله، بازیافت، آلودگی و مصرف بد آب، محیط زیست، زیستگاه، انرژی‌های تجدیدپذیر، مصرف درست انرژی، و... ارزش‌ها و هنجارهای زیست‌محیطی به کودکان آموزش داده می‌شود.

در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره متوسطه شاهد گسترده‌تری

پی‌نوشت‌ها

۱. در حوزه علمی و دانشگاهی بین مفاهیم علوم اجتماعی، مطالعات اجتماعی و جامعه‌شناسی از حیث ماهیت، موضوع، روش و... تفاوت هست. با این حال از آنجا که مخاطب اصلی ما در این مقاله دبیران مطالعات اجتماعی و دانشجویان معلمان هستند، در اینجا ما مسامحتاً این سه مفهوم را بعضاً معادل هم و به جای هم یا در کنار هم به کار گرفته‌ایم.

2. Representation

منابع

۱. ایتزن، دی استنتلی؛ پاکزین، ماکزین؛ کلی ایتزن، اسمیت (۱۳۹۶). **مسائل اجتماعی از دیدگاه انتقادی** (ج ۱). ترجمه هوشنگ نایبی. انتشارات پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات. تهران.
۲. ساتن، دلبلیو فیلیپ (۱۳۹۷). **درآمدی بر جامعه‌شناسی محیط زیست**. ترجمه صادق صالحی. انتشارات سمت. تهران. چاپ سوم.
۳. مشونیس، جان (۱۳۹۷). **مسائل اجتماعی** (ج ۱ و ۲). ترجمه هوشنگ نایبی. انتشارات پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات. تهران. چاپ دوم.
۴. سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۸). **کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره‌های ابتدایی و متوسطه اول**.
5. Barcan.S. (2015), *Social Problems: Continuity and Change*, University of Minnesota Libraries Publishing Edition.
6. Irwin. A(2001). *Sociology and Environmental. polity press: Cambridge*.